

Straffet offentligen ske på hans bild och efterliknelse

Några anteckningar till ett lagförslag 1696 om införande av *avrättning in effigie* i Sverige

Gunnel Hedberg

Engelska BBC producerade 1989 ett program kallat *Road to war*, vilket visades också i svensk television. I detta finns en sekvens där Floridas senator Claude Pepper hejdas av en polischef när han lämnar sitt kontor i senaten. Året var 1940.

Senator, vad vill ni att vi skall göra med er docka? Med min vaddå? Er docka, sade han. Visste ni inte att ni har blivit hängd in effigie framför senatorernas del av Capitolium nu i eftermiddags av en grupp kvinnor. Nej, jag hade ett framträdande. Jo, sade han, en grupp kvinnor hade en docka föreställande er. De hade fäst ett plakat med texten Claude Benedict Arnold Pepper över bröstet och de slog ett rep runt dockans hals och drog det runt en trädgren och de knöt nävarna åt den när polisen kom och skar sedan ner den.

I bild visades den hängda dockan. Pepper hade stött ett förslag om militärutbildning, vilket retat upp mödrarna. Enligt åtföljande programtext, som på svenska lästes av historikern Hans Villius, var detta första gången, som en docka användes på det sättet i en demonstration. Polischefens villrådighet, om vad han skulle göra, tydde ju också på att polisen inte förut hade mött denna form av demonstration. Att Pepper berörde händelsen i sin självbiografi *Pepper, eyewitness to a century* (1987), liksom att bilden återgavs i ett minnesnummer om Pepper (Bilaga till *Tallahassee Democrat* 5/6 1989), understryker att händelsen betraktades som ovanlig.

I den meningen att en offentlig skenavrättning inte tidigare skulle ha förekommit i

1900-talets demonstrationståg kan kommentaren möjligen ha fog för sig. Demonstrationer av liknande slag har emellertid en flera hundraårig tradition – även i Amerika. Det mest kända exemplet därifrån är mobbens demonstration 1765, som hör samman med striden om stämpelskattens införande på dokument för införsel av varor till Amerika. Benjamin Franklin hade förgäves rest till London för söka förhindra den nya skatten. När parlamentet ändå beslöt införa den, blev förbittringen stor i New York. Bl.a. brände arbetarna

in effigie generalstämpeldirektören och lord Bute, plundrade överdomarnes hus, [och] bröt sig in i packlagren.

(Citatet hämtat ur en populärhistorisk framställning i Bering-Liisberg, H.C. m.fl., *Det nittonde århundradet*. Sthlm 1900, sp. 7).

Exemplet låter oss ana att seden med symbolisk avrättning hade följt med utvandrade européer, som kände seden från sina hemländer. I Amerika uppträdde tidigt efter de stora inflyttningsvågorna olika europeiska former av symbolisk bestraffning. En sådan påmindes vi om via Sothebys auktion i Monaco 3–4 juli 1993, då en mapp såldes innehållande 55 akvareller utförda av Prinsen av Joinville med motiv hämtade från kriget 1861–1862. I mappen återfinns några motiv med militära bestraffningar, bl.a. strafformen ”Spanska kappan” (eller tunnan eller manteln, där den manlige delinkventen får bära en tunna om kroppen). Det är ett straff, som är känt främst

Senator Claude Pepper hängdes in effigie av en grupp uppretade kvinnor. Händelsen utspelades 1940 i Washington. Foto ur *Tallahassee Democrat* 5 juni 1989.

från Tyskland, Holland, England och Danmark och som således följt med utvandrare till Amerika.

Händelsen med Peppers docka som utspelades i Washington 1940 var en demonstration mot Pepper och hans åtgärd i senaten, inte verkställighet av en rättslig dom mot honom. Båda formerna för skenavrättning, d.v.s. substitut för en domverkställighet respektive opinionsyttring, har traditioner långt tillbaka i tiden i Europa. En tredje variant på skenavrättning tycks vara den årligen återkommande traditionen i London med att bränna en docka föreställande Guy Fawkes, mannen som sprängde parlamentet i luften. Fawkes själv avrättades 1606. Dockan, som först förs omkring på gatorna, för att sedan brännas, tycks snarare ha kommit till som en

överhetens påminnelse och varning om vad som kunde hända högförrädare.

Även till Sverige spreds detta rättsbruk, om än i ytterst begränsad omfattning. Den svenska rättens historia och folketro har djupa rötter i det övriga Europa på en lång rad olika områden.

I det följande skall vi presentera de två kända, seriöst framställda förslag om symbolisk avrättning, som förekommit i Sverige. Det ena är ett förslag till lagtext, det andra ett yrkande i en specialdomstol. Dessförinnan skall vi emellertid föra samman de teorier som finns, för att försöka ge den historiska och idéhistoriska bakgrunden. Symbolisk avrättning är bara en i en rad symbolhandlingar som finns i vår rättshistoria. Flera av dessa har beskrivits i litteraturen, främst av

Lizzie Carlsson som i flera av sina arbeten, varav några publicerade i *Rig*, har belyst några av de symbolhandlingar och speglande straff, som användes flitigt, från medeltid och framåt. Men ämnet är ingalunda uttömt. Det finns fortfarande mycket att utforska.

Symbolisk avrättning som ett substitut för en verklig hängning

I Europa finns en rad exempel på att symboliska avrättningar exekverats efter det att dom fallit. Här återges två fall, ett från Rom 1568, och ett från Frankrike 1772. De rör båda två för samtid och eftervärld mycket kända personer. Första exemplet gäller den ungerske humanisten och kejsarlige diplomaten i huset Habsburgs tjänst, Andreas Dudith-Sbardellati, som fick ett abrupt slut i sin ditintills så lyckosamma kyrkliga karriär. En inkvisitionsprocess i hans frånvaro med efterföljande exkommunikation och symbolisk avrättning anställdes mot honom i Rom ("damnatus est et in imagine combustus", d.v.s. fälld och bränd genom en docka). Påven godkände utslaget 6 februari 1568. Dudith, som var utnämnd till biskop, hade ställt till skandal då han i februari 1567 äktade en polsk adelsdam, avsåg sig biskopsvärdigheten och trädde ut ur kyrkan. Han fick även fortsättningsvis stöd av kejsar Maximilian II, inte minst ekonomiskt och Dudith dog en naturlig död tjuugoett år senare i Breslau. (Pierre Costil, *André Dudith – humanist hongrois 1533–1589. Sa vie, son œuvre et ses manuscrits grecs*. Paris 1935, s.130, not 5).

Det andra exemplet gäller den famöse greven Marquis de Sade och hans betjänt, vilka efter beslut av magistraten symboliskt avrättades för sodomi (homosexuella handlingar). Skenavrättningarna ägde rum på skamtorget Place des Precheurs i Aix-en-Provence i Frankrike den 12 september 1772. Själva befann sig greven och hans betjänt på flykt. När de Sade återvände till Frankrike 1777 togs han till fånga och fick stanna i fängelse

i fjorton år, till 1790. Under fängelsetiden skrev han sina berömda fantasifulla berättelser. Efter att ha väckt Napoleons vrede för en politisk satir blev de Sade på nytt inspärrad 1801 – denna gång för resten av livet. (Han dog 1814.) Hans böcker brändes på bål. de Sade själv blev emellertid aldrig avrättad på annat sätt än in effigie.

I båda exemplen är det fråga om domslut, som fällts utan den anklagades närvaro. Trots att det skiljer drygt tvåhundra år mellan dem, och att de har utfärdats i två vitt skilda rättssystem – det ena är fällt av en kyrklig myndighet och det andra av en stadsdomstol i ett angränsande land – är det fråga om en och samma rättssedvänja. Hur har då ett sådant rättsbruk kunnat uppstå?

Ester Cohen och Wolfgang Brückner är var för sig två av dem som ställt sig den frågan. Cohen har i en studie (*The crossroads of justice. Law and culture in late medieval France*. Leiden 1993) sökt förklara uppkomsten av senmedeltida franska rättssedvänjor. Frankrike låg i ett korsdrag av germanska, kristna och folkliga föreställningar. Detta, menar hon, avspeglas kanske bäst när det blir fråga om den dödes rättsstatus. Föreställningen om den ställföreträdande avbilden tycks härröra från ett kungligt bruk i Frankrike under 1400-talet med masker. I början var gravmasken (sepulkralmasken) en ersättning för den dödes kropp och detta av rent praktiska skäl, därför att det var lättare att göra en vaxmask än att balsamera eller på annat sätt försöka bevara kroppen. Enligt Wolfgang Brückner fördes den engelska seden med en ställföreträdande bild in i Frankrike, när den engelske kungen Henrik V dog i Vincennes 1422, och seden vidmakthölls sedan genom att den upprepades vid Karl VI:s död samma år (Brückner, *Bildnis und Brauch. Studien zur Bildfunktion der Effigies*. Berlin 1966, s. 97). Med säkerhet vet man att en vaxmask av Karl VII användes 1461. Trettiosju år senare, vid Karl VIII:s begravning 1498, är masken

emellertid inte längre, säger Cohen, enbart ett substitut för den döda kroppen; den föreställer själv den levande kungen. Mat dukades fram för masken vid måltiderna och parlamentet stiftade lagar i den döde kungens namn, intill dess han var begravd var det alltså kungens bild som var regent. Den nye kungen avlägsnade sig, när masken ställdes fram, eftersom det ansågs vara omöjligt att två kungar samtidigt vore närvarande. Bilden var vad den föreställde. Gränsen mellan levande och död, som rättssubjekt hade blivit vag, och därmed hade gamla germanska föreställningar vunnit insteg i Frankrike.

Användningen av gravmasker som ställföreträdare för den döde upphörde i Frankrike med Ludvig XII:s död, då hans egen kropp låg på lit de parade 1643.

Inom germanskt område har tron på den dödes postexistens haft stort inflytande på rättens utformning. Per-Edvin Wallén följde upp tysk rättshistorisk forskning, utförd av främst His, Amira, och Brunner, när han gjorde frågan om den dödes förmåga till rättshandlingar enligt nordisk rätt till föremål för en stor undersökning, *Die Klage gegen den Toten im nordgermanischen Recht* (Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning. Bd 5. Lund 1958). Med hjälp av skatteläggingsregler hade tyska forskare vid 1900-talets början dragit slutsatsen att det fanns en föreställning inom germanskt område om ett fortgående rättsligt liv efter inträffat dödsfall. Den döde hade både rättigheter och plikter; eller för att använda Cohens språkbruk: fysisk död medförde inte, paradoxalt nog, någon legal icke-existens. Heinrich Brunner och hans efterföljare hade övertagit ett allmänt religionshistoriskt språkbruk och talade om "levande lik" och liknande. Utgångspunkten för dem var den äldsta germanska föreställningen om själatro, den som den danske folklivsforskaren H. F. Feilberg, så målande beskrev i *Sjæletro* (Khvn 1914, s. 138):

Nu forstå sig af sig selv, at det går med de dødes samfund under jorden som med de levendes over jorden, alle slags personlige forhold gør sig gældende.

Denna själatro tog sig flera uttryck, exempelvis genom att föremål eller utrustning skulle följa den döde i graven därför att han ansågs behöva dem (häst och vagn, vapen, kläder, guld och smycken, samt mat och dryck).

Enligt Brunner spelade föreställningarna om en postexistens sin viktigaste roll inom privaträtten och fick där kanske sitt allra tydligaste uttryck i ett konciliebeslut 1330, som godkände att ett äktenskap ingicks enligt frankisk rätt med en död nupturient (Brunner s. 97).

Straffrättsligt gör sig föreställningen om en fortgående aktivitet av den döde också gällande. Rudolf His – den forskare som var först med att ingående studera fenomenet – anförde de olika förebyggande mått och steg, som genomfördes för att förhindra att en brottsling skulle "gå igen". Rädslan för gengångare, som allmänt ansågs som onda väsen – den "farlige" döde, bestämde exempelvis att häxor och häxmän skulle avrättas och förintas genom att brännas på bål. Den dödes postexistens hörde emellertid samman med kroppen. Han var inget spöke eller andeväsen. Han var densamme, som hade levat i sin egen kropp. Därför företogs också åtgärder mot den döda kroppen, för att hindra den döde att gå igen, vare sig brottslingen dött genom självmord, avrättats eller dött på annat sätt. Mossfynd av pålade lik har gjorts även i Norden, liksom enstaka fynd där den döde hållits kvar i jorden, exempelvis den grymme husbonden, som Bengt Thordeman ger exempel på, vilken hade täckts över av en björnfäll (*Dolda skatters hemligheter*. Sthlm 1941, s. 92). Tron på gengångare förklarar, menar Cohen, de straffmetoder som valdes. Man högg av huvudet, slog sönder lemmar m.m. helt enkelt för att göra det svårt för den döde att gå igen.

Föreställningen om den levande döde, ledde också till att straff utdömdes, t.o.m. dödsstraff, även om brottslingen redan var död. Denna trosföreställning gjorde det möjligt, och kanske nödvändigt, att bestraffa självmördare eller brottslingar, som redan avrättats för andra brott. För sydgermanskt område hänvisar Cohen till Rudolf His, som i *Der Totenglaube in der Geschichte des germanischen Strafrechts* (Münster 1929) redovisat ett rikt källmaterial, där sådana domar verkstälts. Liksom Brunner hävdade han att föreställningen om den dödes postexistens är grunden och utgångspunkten för blodshämnden. De efterlevande ansåg sig ha en plikt att uppfylla gentemot den döde. Wallén fullföljde genom att peka på longobardisk rätt, som föreskrev att om en ofri slår ihjäl en fri man, så skall missdådaren avrättas på själva offrets grav i det att den döde måtte få bevittna att hämnden hade tagits ut.

Processuellt tog sig föreställningen om den levande döde dubbla uttryck. Förutom att den döde kunde stå som anklagad, kunde han själv söka få sin rätt vid tinget, bland annat i arvsfrågor. Rent praktiskt gick detta till så att den döda kroppen fördes till tinget eller att likets avhuggna hand hölls upp inför rätta, när klagomålet lästes upp. Senare ersattes den balsamerade handen av en hand tillverkad av vax.

I rättsprocessen kunde också den döde leverera bevis. Detta kom särskilt till uttryck i bårprövningen, där liket kunde peka ut sin baneman, genom att börja blöda när mördaren berörde sitt offer.

Trots att kristen trosuppfattning, efter Augustinus, hävdade att kropp och själ var vitt åtskilda efter döden, så knöt kyrkan tidigt an till folkliga föreställningar om en kroppens postexistens. En föreställning, om att det var en kropp som skulle få lida alla kval i skärselden och helvetet, var lättare att förstå – eller som Hieronymus Bosch måla – än en lära, som sade att en substanslös själ skulle göra

det. Istället för att avfärda uppfattningarna om levande lik som övertro, så underblåste kyrkan dessa föreställningar. Hagiografen har otaliga vittnesbörd från gravarna. Helgonkulten, som tog form redan under antiken, vittnar om en allmän uppfattning om ett samband mellan de levande kristna och de döda.

Under 1500- och 1600-talen gav sig rättslärd som Pierre Ayrault (Petrus Aerodius) i Frankrike¹ eller Adrian Beier i Tyskland² i kast med den svåra uppgiften att reda ut idéarvet om hur den döda kroppen skulle behandlas legalt sett och de försökte förklara hur och varför de döda kunde stå inför den världsliga rätten. Frågan kopplades ihop med den hur rättegångar och avrättningar av djur och dockor kunde äga rum. Ayrault, som var domare, anförde att kroppar, aska, djur och oskäligen ting enligt romersk rätt inte var personer med legal status och följaktligen inte hade rätt att komma inför tinget.³ Om inte postuma rättegångar kunde hållas, kunde inte heller en oskyldigt dömd rentväs och omvänt kunde inte den som begått brott, tillåtas ha ett obefläckat eftermäle, resonerade han. Institutet skulle emellertid användas sparsamt och endast vid mycket grova brott som högmålsbrott och sodomi och bara om delinkventen hade dött i fångenskap eller gått rättvisan i förväg genom att taga sitt liv eller dö under rättegången. Helst hade Ayrault sett att avrättningen skedde in effigie, men den formen, konstaterade han, användes bara för frånvarande delinkventer. Fanns det en kropp att bestraffa, död eller levande, användes den enligt praxis. När en avrättning på en redan död ägde rum, var det överallt i Europa fråga om vad man betraktade som utomordentligt allvarliga brott. Under 1700-talet betraktade franska straffrättsteoretiker avrättning in effigie som en omvandlad form av bestraffning på den döda kroppen.

Avrättning in effigie i praktiken

Karl von Amira ledde rättsseden med symbolisk avrättning tillbaka till medeltida germansk och den av germansk rätt präglade norditalienska rätten. Det äldsta exemplet hämtar han från Norditalien 1328, då en docka dränktes. Denna symboliska avrättning tycktes vara ett led i en maktstrid mellan kejsare och påve. I Pisa brändes året efter en halmdocka utklädd till påven Johannes XXII. Amira ansåg emellertid inte att dockorna här tjänade som ett tillbakaverkande medel (*Die germanischen Todesstrafen. Untersuchung zur Rechts- und Todesstrafen*. München 1922, s. 29f). Brückner granskade Amiras exempel på nytt och instämde i den tolkningen att det rörde sig enbart om politiska demonstrationer, inte bestraffningar, som verkställdes när delinkventen inte personligen kunnat närvara.

Det är, enligt Brückner, vid tiden för hugenotckrigen i Frankrike, dvs. senare delen av 1500-talet, som den representerande bilden får en utökad politisk betydelse på en helt annan scen än vid en kunglig bår, men ändå nära besläktat med den sepulkrala kungabiliden och med i grunden samma syfte, nämligen att hävda den kungliga makten. Det är till denna tid början till symbolisk avrättning i Mellaneuropa kan spåras. Det är därför helt logiskt att det till en början är brott som riktade sig mot kungamakten – majestätsbrotten eller högmålsbrotten, *crimen laesae maiestatis* – som bestraffades med symbolisk avrättning. Termen *executio in effigie* återfinns inte under medeltiden (även om institutet utbildas under senmedeltid) och är ett okänt begrepp i romersk rätt. Första gången termen förekommer är, enligt Brückner, hos en spansk jurist, Gomez i mitten av 1500-talet, då han nämner att företeelsen ifråga förekommit under nästan åttio år i hans hemland. Ayrault betraktade emellertid symbolisk avrättning som en fransk uppfinning. Inte heller Feilberg antog att den symboliska

avrättningen hade någon tillbakaverkande kraft:

I protestantiske lande er der, om jeg sér ret, langt ned i tiden bevaret et minde om billedets magt, der er kommet med i en retsskik, henrettelsen *in effigie*, dvs ved billede. Her er billedet rent og skært symbol på den, man vil til livs. Jag kan ikke tænke mig muligheden af, at de, som befalede denne straf udført, har noget øjeblik tænkt på reelt at træffe manden, ialtfald ikke, som den i senere år fandt sted, men jeg har ingen midler til at forfølge skikken eller oplyse dens oprindelse, heller ikke ved jeg, hvorlænge den har levet.

1696 års lagförslag i Sverige

Till Sverige kommer denna europeiska rätts-sed inte förrän i slutet av 1600-talet. Och då den kommer får den inte något egentligt fäste. Men de två exempel som finns, då yrkanden har framställts att seden skulle tillämpas är två yrkanden på mycket hög nivå.

När det i Sverige föreslås att en straffpåföljd som symbolisk avrättning införs i lagen är det fråga om högmåls-sak. Redan Amira hänvisade till den svenska lagkommissionens förarbeten till 1734 års lag. I förslaget till *Högmåla- och edsöresbalk* 1696, unikt i svensk rättshistoria, kan vi läsa i slutparagrafen (7:4):

Kunde en sådan förrädare genom flyckt sitt wederbörlige straff un(d)komma, så skall hans godz och egendomb häfta, som tillförrne sagdt ähr, [Det vill säga "gånge des godz så rörligt som orörligt under cronan till ewerderlig egendomb." (7: 1)] och sedan han ähre- och troolöss, samt ricksens förrädare ähr blifwen förklaratt, straffet offentel[i]gen skeep på hans bildh och efterliknelse.⁴

Under hela 1600-talet återkom gång på gång kravet på en uppdaterad lagstiftning. Det började med Karl IX:s förnyade framställning vid 1602 års riksdag för att få till stånd en lagrevision, som resulterade i att det så småningom förelåg två lagförslag, dels Karl IX:s eget ofullständiga, dels det fullt utarbetade s.k. Rosengrenska lagförslaget. (Båda

förslagen är publicerade i *Handlingar rörande Sveriges historia*. Ser. 2, d. 1: *Lagförslag i Carl den niondes tid*. Sthlm 1864.) Inget av dessa förslag har bestämmelser om symbolbestraffning i samband med högmålsbrott och inget av förslagen ledde fram till någon revision.

Eftersom behovet av att modernisera lagen kvarstod, tillsattes 1642 en ny kommission. Det var en av kommissionens egna medlemmar, Johan Oloffson Stiernhöök, som till stor del författade det förslag, som lades fram.⁵ Inte heller detta ledde fram till någon genomgripande lagändring. Istället gjordes partiella ändringar, sådana som drottning Kristinas straffordning 1653 och hovartiklarna 1655.

Det uppskjutna genomgripande förändringsarbetet av hela lagen aktualiserades på nytt 1665, när ännu en kommission tillsattes med Stiernhöök som sekreterare. Den kom att sitta i flera decennier. Denna gång ledde de olika förslagen så småningom fram till 1734 års lag, även om delar utmönstrades på vägen. Så förblev exempelvis kommissionens förslag från 1696 om avrättning in effigie endast ett förslag. I 1734 års lag infördes istället den gamla edsöreslagstiftningen om majestätsbrott i Missgärningsbalkens femte kapitel.

Säkerligen sneglade kommissionen för 1696 års förslag på den franska *Code criminel* som 1670 lagfäste avrättning in effigie – för övrigt första gången som symbolisk avrättning blev infört i en gällande lagtext. Kommissionen kunde också ha haft Danmark i åtanke, där några mycket uppmärksammade symboliska avrättningar hade ägt rum på 1660-talet. Danmark, som fått oinskränkt kungligt styre i mitten av 1600-talet, hade efter mönster från Frankrike infört skenavrättning som ett politiskt instrument, vilket kom att tillämpas i två mycket uppmärksammade fall av majestätsbrott, Kaj (Cay) Lykke, Danmarks rikaste adelsman, 1661⁶ och Kristian IV:s måg Corfitz Ulfeldt 1663.⁷

Ett tredje, lika välkänt, exempel är avrättningarna i januari 1678 ”å deras bilder” av de tre bröderna Thott, Owe Ramel och Hans Walkendorf på Stortorget i Malmö. Dessa ägde förvisso rum när Skåne var svenskt, men i enlighet med fredsvillkoren tillämpades dansk rätt i de erövrade landskapen fram till 1680.⁸ Delinkventerna hade redan 1677 lämnat Skåne.⁹

Ännu en påminnelse om den gamla danska rätten i de erövrade landskapen kom med ett fall i Kristianstad 1712. Även om staden då lydde under svensk rätt, så har dansk rätt tillämpats i verkställigheten. Här tycks det inte ha varit fråga om en docka som hängdes, utan en namnskyt som spikades upp på galgen.

Kristianstad var en kort tid under 1710 besatt av danskarna under general Rewentlov. Generalen utnämnde en Hegeman till stadens postmästare. När svenska armén under Magnus Stenbock närmade sig Kristianstad, flydde Rewentlov med följe, i vilket Hegeman ingick. Hegeman slog sig sedan ner i Köpenhamn.

I det befriade Kristianstad utfärdades offentlig stämning på Christoffer Hegeman för landsförräderi och i sin frånvaro dömdes han till döden, den ende i sitt slag i vårt [Kristianstads] borgerskaps historia.

Ny galge gjordes i ordning och ställdes upp utanför Norra porten. 1 april 1712 kom hovrättens dom; Hegeman hade förverkat livet. Borgarna hade också i minnet den oerhörda kränkning, som man misstänkte Hegeman för, nämligen att en påskmorgon på 1680-talet ha spikat upp apotekarens och hans hustrus namn på galgen, som då stod på Hintorget. Den 29 april 1712 samlades så borgmästare och råd och hela borgerskapet kring galgen, trumman rördes, domen lästes och mästerman Hans Casper äntrade upp och spikade på galgen en stor bräda varå stod målat: *Christoffer Hegeman*.¹⁰

Förslag om avrättning in effigie i ständerkommissionen 1756

Något stöd i lagen för att döma till symbolisk avrättning har aldrig funnits i svensk rätt. Därför är det heller inte att förvänta belägg för symboliska avrättningar i rättspraxis. Nehrman Ehrenstråle, Flintberg m.fl. kommentatorer nämner inte företeelsen. Så mycket märkligare ter sig det förslag som framställdes i ständerkommissionen 1756 (Borgerståndets protokoll 1756, s. 790), då några adelsmän föreslogs bli avrättade in effigie för landsförräderi, *eftersom de utur riket äro afwekne*.

Ständerkommissionen var ett uttryck för riksdagens utomordentliga domsrätt enligt §9 i 1634 års regeringsform för den som förgått sig mot kronan. Det innebar att riksdagen i vissa fall stod över lagen. Mitten av 1700-talet var en tid starkt präglad av parti-striderna mellan hattar och mössor. Erik Wrangel och Johan Ludvig Hård sades vara de egentliga tillskyndarna till det misslyckade revolutionsförsöket 1756, avsett att stärka kungamakten på bekostnad av ständernas. I åklagarens yrkande på straff ingick dessutom att det efter den symboliska akten hade ägt rum, så skulle de dömdas namn spikas upp på skampålen,

...men kommissionen fann icke skäl att bifalla ett sådant straff, som svensk lag inte kände till. Frågan återupptogs likväl på riddarhuset; oaktat de föreställningar, som ett par av kommissionens ledamöter gjorde om olagligheten och barbariet af ett sådant straff, beslöt adeln att dopnamnen skulle anslås på kåken; borgarståndet instämde, men de begge stånd, hvilka Hattarne gerna plägade betrakta såsom mindre lagfarna prester och bönder, biföllo domen sådan den nu var, hvarföre den ock utan tillägg blef gällande.

Wrangel hade tagit sin tillflykt till Kristiania och skrev under pseudonymen J. Schwedenschiöld den i Sverige beslagtagna skriften *Swea rikets tilstånd*. Han dog i Hamburg 1760, knappt 39 år gammal. Hård begav sig till

Danmark sommaren 1756. Han benådades av 1765/66 års riksdag – en benådning som blev bekantgjord genom en kunglig kungörelse först 21 augusti 1761.

Trots att sex decennier hade förflutit sedan 1696 års lagkommission föreslagit att straffformen symbolisk avrättning skulle införas i lagtexten, så kände uppenbarligen åklagaren i ständerkommissionen, Olof Bidenius Renhorn i borgareståndet, ändå till företeelsen. Renhorns eftermäle låter oss veta att han i kommissionen framställde de strängaste ansvarsyrkanden, men att dessa i de flesta fall mildrades. Var han fick uppslaget till sitt yrkande om avrättning in effigie är okänt. Han kan ha hört talas om Ulfeldts, Lykkes eller bröderna Thotts öden, men också om andra utländska symbolavrättningar. Brückner har visat att avstraffning på en död kropp eller på en docka förekom i 1700-talets Frankrike. Magistratens dom över de Sade och hans betjänt i Aix-en-Provence kom emellertid inte förrän 1772, 18 år efter Renhorns förslag i Stockholm, och kan alltså inte ha påverkat Renhorn. Däremot kände han troligen till 1696 års lagförslag.

Bild eller namnskylt anslagen på galgen eller skampålen

Under 1700-talet utbildas i europeisk militärstraffrätt en bestraffningsform för fanflykt och liknande: namnet eller en bild föreställande brottslingen anslogs på galgen. Straffet innebar förlust av äran. I en rad länder blev detta straff också ett medel i försöken att bekämpa duellerna. Även denna bestraffningsform kunde gå under beteckningen *avstraffning in effigie* (Brückner s. 281). I Hanns Friedrich von Flemings *Der vollkommene Teutsche Soldat* (Leipzig 1726) finns en instruktiv bild där soldater bildar spetsgård kring galgen, när en bild och en docka hänges upp. (Detalj av bilden finns återgiven hos Brückner, fig. 16.) I städernas straffutmätning togs delar av militärstraffrätten in. Så

Bilden anslås på galgen. Fleming, H. Fr.V. *Der vollkommene Teutsche Soldat*, Leipzig 1726. (Detalj.)

infördes exempelvis trähästen som straffredskap i Sverige först för dem som stod i städernas tjänst, sedan också för övriga medborgare. Bilden eller namnlappen på galgen var också lätt att överföra till skampålen. I exemplet med Renhornsrörande på Riddarhuset fanns också anslaget på skampålen (kåken) med som ett yrkande och blev också, som vi sett, verkställt.

Hånupphängningen vid utebliven taklagsfest

Ett klipp ur *GöteborgsPosten* från 1980-talet vittnar om att en byggmästare eller byggherre i Göteborgstrakten sannolikt tagit mycket illa upp att docka hängts i takstolen (20/5 1983).

Seden har rötter från början av seklet, men dess brukande avtog efter hand i varje fall i Göteborg.

I min långa tid i byggnadsbranschen kan jag bara påminna mig att jag sett en sådan här docka någon eller några få gånger och jag har ändå minnen ända från 1935. – Jag tycker det är en jävla dum sed, sade en pensionerad ombudsman för Bygg-12:an i Göteborg.

Två decennier tidigare, september 1962, åtalades två byggnadsarbetare i norra Skåne för

förargelseväckande beteende. De skulle ha hängts upp ”en gubbe” i ett bygge, som protest mot uteblivet taklagsöl. ”Byggnadsarbetarna i orten hade lagt ned arbetet för att få vara med om rättgången, den första i sitt slag i landet” (*Norra Skåne* 13/9 1962). Försvarsadvokaten invände, med stöd av citat ur Mats Rehnbergs bok *Byggnadsarbetarminnen. Snickare och timmermän berättar* (Sthlm 1950), att det var gammal sed inom byggnadsfacket att hänga upp en ”gubbe” när taklagsöl uteblivit. Rätten frikände med motivering att de båda åtalade följt en allmänt känd och vedertagen sed, något som inte kunde sägas vara ägnat att väcka förargelse hos allmänheten. ”Att inte bjuda byggnadsarbetare på taklagsfest är en dödssynd. Det straffas genom symbolisk hängning. Den nesan fick Lomma kommun utstå.” Dockan hade effekt. Kommunen lovade att ordna en fest (*Sydsvenska Dagbladet* 11/1 1990).

I en monografi över resegitellet, vänder sig dansken Peter Michelsen mot tolkningen att hängningen, – hånupphängningen, som han så fyndigt kallar det, av en docka eller föremål som flaskor, cementsäcker etc., skulle vara uttryck för hämnd, en sorts avrättning in effigie.¹¹ Det förekommer ju också att den som drabbas blir hånupphängd. Michelsen exemplifierar med att en lärare och en student har hängts in effigie när anslagen till universitetet skurits ned – inte som man kunde vänta undervisningsministern. Liknande omvända roller ges gång på gång uttryck för i demonstrationståg världen över: en förvänd tradition, missuppfattad om man så vill.

En bild på en hängd docka med skylten *Palmes bonde* om halsen, får illustrera en artikel om regeringens jordbrukspolitik under rubriken ”Här flödar bondeilskan” i *Sydsvenska Dagbladet* 5/5 1985.

Listan på exempel på nutida demonstrationer från hela världen kan göras mycket lång. Med fotografier förmedlade av tidningar och television har demonstrationer fått en ge-

Konturetsningen "Skäms", karikatyr av överståthållaren Samuel af Ugglas attribuerad till Per Otto Adelborg. Möjligen graverad av Reinhold Brunow. Konturetsningen finns i Nationalmusei och Nordiska museets samlingar. Den hängda dockan, straffredskapet trähästen och "Kopparmatte" på spöpålen i bakgrunden.

nomslagskraft, som aldrig tidigare. Då bönder protesterade i Tokyo 1990 mot amerikanska krav på förändrade restriktioner i risimporten illustrerade Bill Powell & Rich Thomas i "The Trade charade" (*Newsweek* 5/3 1990) hur bönderna tågade genom staden med en hängd docka och flera plakater.

När en bild eller en docka har använts i en demonstration, har detta uppfattats på olika sätt i Sverige. När en docka, föreställande chefen för jordbruksnämnden, hängdes i en galge, maj 1984, tyckte de fackliga företrädarna att det hela var olustigt och uppfattade demonstrationen som ett hot. Nämnden kunde ju bara verkställa politikernas beslut, menade de (*Nordvästra Skånes Tidningar* 25/5 1984). Makabert, sade gruvfackets ordförande, när en docka föreställande högste chefen för gruvbolaget hängdes, såsom en gruvarbetarnas protest mot att gruvan i Grängesberg skulle läggas ner (*Sydsvenska Dagbladet* 9/2 1987).

Med nutida massmediala uppmärksamhet

får demonstrationer som de två sistnämnda en genomslagskraft av tidigare okända dimensioner. I början av seklet fick man försöka upprepa proceduren gång på gång istället, om man skulle nå stora grupper. Så spreds 1914 askfat formade som en ansiktsmask av Karl Staaff över landet. Tanken var uppenbarligen att när cigaretten fimpades skulle Staaff brännas i ansiktet (Leif Kihlberg, *Karl Staaff*. D.2. Sthlm 1963, plansch s. 321).

Ett annat sätt att nå stora grupper är att sprida papper med bilder på. Karikatyren är här ett verksamt medel för opinionsbildning. I Nationalmuseum förvaras en berömd serie karikatyrer från början av 1800-talet, som numera är tillskrivna Per Otto Adelborg. På den första av dem, *Skäms*, dinglar en hängd docka. Karikatyren kom till i samband med de många ordbataljerna kring den ettrige överdirektören vid Landtullverket Carl August Grevesmöhlen. Sannolikt föreställer dockan densamme som står i förgrunden, nämligen

Tullstyrelsens ordförande, förre överståthållaren Samuel af Ugglas. Trähästen och Kopparmattes skampåle i bakgrunden berättar att platsen där scenen utspelas är Packhustorget, numera Norrmalmstorg, där skamstraffen exekverades. Märta Helena Reenstierna berättar i sin dagbok för den 3 mars 1810, att hon hörde talas om konturetsningen ”Skäms” när den kom ut och genast lät köpa den för 24 skilling banco (*Årstadagboken*. D. I, 3 uppl. Sthlm 1985 s. 422 [med bild]).

När avrättning in effigie, flaggbränning, symboliska begravningsståg och liknande förekommer i nutida demonstrationer världen över för att demonstrera avstånd från en idé, så är företeelsen inte ny, åtminstone i Europa. Robespierre, exempelvis, officierade vid en symbolisk begravningsakt sommaren 1794 i Tuileriernas trädgård och

låter stoppa upp fyra jättedockor, föreställande ateismen, ärelystnaden, egoismen och kivet. Det är han själv som genom en fackla antänder dessa dockor. Ur askan av de nedbrända dockorna reser sig sedan som genom ett trolleri vishetens staty.¹²

Slutord

Rättssedvänjan avrättning in effigie, i den betydelsen att en docka har avrättats av bödeln i brist på den verkliga kroppen, har inte fått det fäste i Sverige, som den fick på kontinenten. Förslag om dess inrättande kom i 1696 års lagförslag och det fanns med i åklagarens yrkande i ständerkommissionen 1756. Inget av dessa förslag kom emellertid att förverkligas. De verkställigheter som ägde rum i Skåne under 1600-talets andra hälft har skett enligt dansk rätt och fallet i Kristianstad 1712 har efter hovrättens fastställande verkställts enligt den gamla danska traditionen. Veterligen har ingen docka avrättats i landet i övrigt. Däremot är bruket med namnlapp på galge eller skampåle känt, liksom det förekommit i barnlekar. (Claes Lundins och August Strindbergs *Gamla Stockholm*, 1874, s. 268, ger exempel på en sådan lek.)

När avrättning in effigie uppträder i karikatyrteckningar, barnlekar och sentida demonstrationer bör deras ursprung härledas till kontinental påverkan, inte en i landet levande rättssedvänja.

Gunnel Hedberg, fl. kand.
Malmö

Noter

- 1 Ayrault, Pierre, *Des procès faits au cadaver, à la mémoire, aux bestes brutes, aux choses inanimées et aux contumaux*. (Angers 1591). Paris 1615. Omtryckt som appendix till Ayrault, Pierre, *L'Ordre, formalité et instruction iudicaire, dont les anciens Grecs & Romains ont usé es accusations publiques*. Paris 1598, 1604 och 1610, samt Lyon 1642.
- 2 Beier, Adrian, *Dissertatio de cadaveribus punitorum*. Jena 1659, 1661, 1673 och 1679. – Jfr Brückner a.a. s. 241.
- 3 Evans, E[dward] P[ayson], *The criminal prosecution and capital punishment of animals. The lost history of Europe's animal trials*. London 1906. Här citerad efter en nyutgåvan. London 1987, s. 109.
- 4 *Föarbetena till Sveriges rikes lag 1686–1736*. Utg. av Wilhelm Sjögren. IV. 1686–1697. Uppsala 1902, s. 386.
- 5 Almquist, Jan Eric, *Handlingar rörande 1642 års lagkommission, dess förutsättningar och verksamhet*. Lunds universitets årsskrift. N.F. 1. avd 33:1. Stockholm 1937.
- 6 I Bruun, Christian, *Kaj Lykke til Gisselfeld [...]* en historisk undersøgelse. Khvn 1886, s. 86ff. finns beskrivning av avrättningen av *et Billede af Vox og træ af Kaj Lykke* i naturlig storlek.
- 7 Lange, Victor, *Corfitz Ulfeld*. Khvn 1931, s. 143f. beskriver själva exekutionen.
- 8 [Rosenkrantz, Oluf], *En Kort og sandfærdig Relation imod Den figurerede Executionsdom, som den Svenske General-Leut. Baron Jörgen Sperling, Vice GeneralGouverneur udi Malmøe, ved en uloflig Commissarial-Rettis uretfærdige Proces haffver anrettet i Malmøe Anno 1678 offver De Wel-ædle oc welbaarne Knud, Holger [og] Tage Thott [...]* Lübeck 1679.
- 9 *Nyt historisk tidsskrift*. 2 Bd. Khvn 1858, s. 185 not 70.

- 10 *Hegeman hängs i sin frånvaro i staden. Märkvärdigheter om Christianstads sista ockupation 1710.* Kristianstad 350 år. [Specialbilaga nr 114 B.] Kristianstadsbladet 20/5 1964, s. 19.
- 11 Michelsen, Peter, *Rejsegilde i Danmark. Arbejdsfest og håndværksskik.* Khvn 1983, s. 102f.
- 12 Ekervald, Carl-Göran, *Frihet, jämlikhet, broderskap. Ett försök att förstå franska revolutionen.* Sthlm 1988, s. 153.

SUMMARY

Execution in effigy. Some remarks about a law proposal in Sweden 1696

In 1665, it was proposed by the Swedish Great Commission that a traitor who had managed to escape would be punished by the loss of honor and wealth, followed by a public execution in effigy. While the proposal never became law, it was unique in Swedish history. At no other time in Sweden has such a proposal been made.

At the request of prosecutor 1756 to the Parliament's special committee, a similar motion was made against traitors – this time based upon the Parliament's outstanding jurisdiction. This time, as before, the proposal was not approved.

Disregarding executions in effigy carried out under Danish law in former Danish territorial lands in southern Sweden, none have occurred in Sweden as far as is known, and the institution has never been part of Swedish law.

In Europe, however, there is a long tradition of execution in effigy which has stretched in the present. Typically, a doll is hung or burned as part of a public

demonstration in lieu of a topping-out party. Famous examples in Europe include the executions in effigy of Andreas Dudith-Sbardellati in 1568 in Rome under papal authority and of the Count Marquis de Sade and his valet in Aix-en-Provence in 1772 under the authority of a local court. Other sensational events were the executions in effigy of the noblemen Kaj Lykke in 1661 and Corfitz Ulfeldt in 1663 by the Danish king.

The researcher Esther Cohen has linked the Medieval French custom of execution in effigy to the use of a royal funeral mask in 15th century France. That custom, as Wolfgang Brückner has pointed out, came from England in 1422 and was based on old German customs concerning the after life. The common belief enabled a dead man to litigate at court.

Despite a strong belief in specters, execution in effigy never took root in Sweden. However, there have been instances when not having a topping-out party has been problematic as well as some instances of other kinds of demonstration effigies.